

Pála Károly

A személyiség nyomában. Átváltozás-történetek. Karinthy Frigyes és Krúdy Gyula egy-egy elbeszélésének értelmezése

1. Átváltozás-történetek a problémacentrikus irodalomtanításban

1.1 Az emberi személyiség bonyolult, összetett, sokrétű jelenség; nem meglepő, hogy az elmúlt évezredek irodalmának egyik visszatérő motívuma az önmegismerés, a lélek birodalmának felfedezése. Az önmagát kutató, vizsgáló, önmagával viaskodó én bemutatása különös hangsúlyt kap a 19. és 20. század irodalmában. Az a felismerés, hogy az ember nem feltétlenül az, aminek hiszi magát, vagy — és ez a kérdés másik vetülete — nem csak az, aminek hiszi magát, ősrégi. Klasszikus példa Szophoklész *Oidipusz király* című tragédiája. Központi problémává azonban csak a 19. században — a felvilágosodást követő időszakban — válik az önmegismerés, az énonozosság kérdése: a *romantika* korában, történettudományi megközelítésben az áruterhelés és a pénzgazdálkodás általánossá válásának időszakában.

1.2. Kérdés, mikor válik fontossá, olykor megkerülhetetlenné ugyanez a probléma az *egyén* számára. Az egyéniség fejlődésének melyik szakaszában tudatosul bennünk a személyiség bonyolult, összetett természete, ellentmondásos jellege? Annyi bizonyos — a fejlődéslélektan, a szociálpszichológia kutatási eredményei és az irodalomórák tapasztalatai is ezt mutatják —, hogy a gimnáziumi tanulmányok zárószakaszába lépő tanulók számára izgalmas, fontos és vonzó témáról van szó. Talán nem véletlen, hogy általában a 12. osztály tananyagában szereplő átváltozás-történetek általában szinte mindenkit megérint.

1.3.1. Az általunk írt tankönyvben* *A személyiség nyomában* című modul három részből épül föl. Az első rövid szociálpszichológiai kalandozás, melynek során a tanulók olyan alapfogalmakkal ismerkednek meg többé-kevésbé részletesen, mint a személyiség, a szerepek, ezek viszonya, a szerepelvárás és a szerepteljesítmény stb. Mivel *A személyiség nyomában* többek között éppen a szerepek és a személyiség bonyolult, összetett viszonyrendszerét vizsgálja, az említett fogalmak alaposabb megismerésére feltétlenül szükség van.

A személyiség és a szerepek viszonya, sokrétű kapcsolatrendszere sok irodalmi alkotás lényeges, sokszor uralkodó motívuma. Úgy is fogalmazhatunk: az irodalmi művek egy részének középpontjában éppen ennek a problémának a vizsgálata, elemzése áll. Az alábbiakban ilyen művek néhány típusával ismerkedünk meg.

1.3.2. A második anyag rész alcíme *A kétlelkű ember*. Ebben olyan művek — elsősorban novellák — olvasása, értelmezése és — a hermeneutikai értelemben vett — alkalmazása és kritikája szerepel, amelyek a személyiségben rejlő kettős én kérdésével foglalkoznak (Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél* — első fejezet, *Házi dolgozat*, Karinthy Frigyes: *Találkozás egy fiatalemberrel*). Mivel a program problémacentrikus moduljai két fókusz (egy poétikai és egy szociálpszichológiai-, etikai- vagy eszmetörténeti) köré épülnek, a novellaelemzések során felhasználhatók a korábban tanult elemzési módszerek, modellek, pl. a *szegmentum-szekvencia analízis*, a novellák *problémamegoldásként*, *ellentétpárok rendszereként* vagy *állapotváltozásként* való értelmezése. E modellek a későbbiek során is alkalmazhatók. Az *Esti Kornél*-novella és a *Találkozás egy fiatalemberrel* jó alkalmat nyújt egy-egy Kosztolányi- és Karinthy-verssel való egybevetésre is (*Boldog, szomorú dal; A gyermek mostanában nyugtalan*).

1.3.3. A harmadik egység az *Inkognitó, átváltozás, szerepcseré* alcímet kapta. Ennek történetpoétikai áttekintést nyújtó bevezető részét idézem az alábbiakban.

A személyiség nyomában haladva eddig olyan művekkel találkoztunk, melyekben az emberben lakó kettős én, az ember — többé-kevésbé természetes — kétlelkűsége, a személyiséget megnyilvánító szerepek bonyolult viszonyrendszere jelent meg közös tartalmi-témabeli (tematikai) jegyként. A téma földolgozása során különböző, szerkezetükben ábrázolásmódjukban eltérő műveket ismertünk meg, a személyiség és a szerep, illetőleg a szerepek kettőssége azonban mindvégig jelen volt e művekben. Mondhatni, e novellák meghatározó motívuma volt a két szerep egyidejű jelenléte és szembesülése (*Találkozás egy fiatalemberrel*), összekapcsolódása, újraegyesülése (*Esti Kornél*). A *Házi*

* ARATÓ László, PÁLA Károly, *Beavatás — Irodalom és szövegértelmezés*, Bp., 1995.

dolgozat azt az állapotot mutatta be, amikor a szerepváltás egy új szerep megtanulása-elfogadása folyamatában egy ideig együtt él a személyiségben a régi és az új szerep, szemben állva — sőt, harcban állva — egymással. A személyiség és a szerep, szerepek kapcsolata más típusú történetekben is megjelenik. Jól ismert az a modell, melyben egy figura — szándékosan vagy akaratán kívül — valaki más képében jelenik meg, olyan szerepet vállal, amely valaki máshoz kötődik, másvalakinek a megszokott, elfogadott szerepe. Attól függően, hogy ez a másvalaki a történetben szereplő figura vagy sem, hogy a szerepcseré a főszereplő *akaratától független*, esetleg éppen *akarata ellenére* történik vagy pedig *szándékos*, a modell egymástól eltérő változatai különböztethetők meg. A közös motívum az *inkognitó*, az *álarc*, a *szerepcseré*.

Feladat:

Idézzetek fel olvasmányaitokból ehhez hasonló történeteket és beszéljétek meg, melyik milyen típusba sorolható!

Az esetek — történetek — egy részében a szerepcserének csupán dramaturgiai funkciója van. Jellegzetes vígjátéki megoldás például úr és szolgál, úrnő és szolgáló szerepcseréje, melynek célja általában a szerelmes hűségéről való megbizonyosodás vagy valamilyen tréfa stb. Közismertek azok az uralkodó-történetek — például Mátyás királyról szóló mesék, anekdoták —, amelyekben a főhős egyszerű közembernek öltözve elvegyül az emberek között, és általában leleplez vagy megleckéztet egy gonosztevőt, igazságot szolgáltat és így tovább. (A fenti két típussal te is találkoztl az olvasott komédiákban, illetve az anekdotákat, anekdotikus novellákat földolgozó anyagrészen.)

Az ilyen inkognitó-történeteken belül külön csoportot alkotnak azok, amelyekben az álarc valamilyen oknál fogva rajta marad viselőjén, a felvett szerepből az eredetibe való visszatérés lehetősége — időlegesen vagy végleg — megszűnik, az új, többnyire kényszerű szerep állandósul. Ezekben a történetekben a szerepcseré több mint egyszerű dramaturgiai fogás: maga az *átváltozás* a történet egyik legfontosabb — sok esetben a legfontosabb — mozzanata.

Az inkognitó-motívum ősi eredetű, ősforrását valószínűleg a *mágia* körül kellene kutatnunk: a motívum már az ókori irodalomban fontos szerephez jut. A görög mitológia számos története épül szerepjátékra, szerepcserére — gondoljunk például Európé elrablásának történetére, melyben a főisten, Zeusz bika képében ragadja el a tíruszi király leányát. Az inkognitó-motívum több helyen felbukkan a homéroszi eposzokban is. Az *Iliászban* Akhilleusz fegyverzetét magára öltve, az ő képében jelenik meg — és esik el — a harcban Patroklosz. Halála kulcs-

fontosságú szerepet kap a műben: a sértett hős ennek hatására tér vissza a harcba. Az *Odüsszeia* zárórészében, a kalandok hosszú sora — tízévi bolyongás — után Odüsszeusz koldus képében tér haza, hogy így, álruhában kiismerhesse az otthoni helyzetet és megbizonyosodva Pénélopé hűségéről, leszámolhasson a haszonleső kérőkkel, majd leszakítva álarcát ismét Ithaka királyaként foglalja el trónját. Inkognitótörténetnek tekinthető bizonyos szempontból Szophoklész *Oidipusz király* című tragédiája is, bár ott a személyiség és a szerepek viszonya jóval bonyolultabb. A görög-latin mitológia szinte minden átváltozás-történetét fogja össze és dolgozza föl hatalmas eposzában, a *Metamorphoses*ben (*Átváltozások*) a latin költő, Publius Ovidius Naso. Regényben földolgozott átváltozás-történettel is találkozunk az ókor irodalmában. Lucius Apuleius római író *Az aranyszamár* című regényének főhőse egy Lucius nevű ifjú, aki egy varázskenyőcs segítségével madárrá akar változni. Az átváltozás azonban nem úgy sikerül, ahogy elképzei: madár helyett számárrá változik. Kalandok és viszontagságok során megy keresztül számár formájában, míg végül Izisz istennő segítségével visszanyeri emberi alakját. (Nem véletlen, hogy a regény később *Metamorphoses* címen terjedt el.) A számárrá változás motívumát alkalmazza William Shakespeare is *Szentivánéji álom* című színjátékában.

Az átváltozás jellegzetes *mesemotívum*. A mesékben két típusa szerepel különös gyakorisággal. Az egyiket *pozitív átváltozás*nak nevezhetjük: ebben a mesehős saját akarata következtében változik át valami vagy valaki mássá, s így szabadsága kiteljesül. A másik típusban — nevezhetjük *negatív átváltozás*nak — a hős akarata ellenére, többnyire valamely más szereplő (varázsló, boszorkány) akaratából változik át, s a visszaváltozáshoz egy újabb figura (szereplő, szer, varázsige stb.) megjelenése szükséges.

Feladat:

Az általatos ismert mesékből keressetek példát az átváltozás mindkét típusára!

2. Karinthy Frigyes: *Harun al Rasid utolsó kalandja* — Krúdy Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*

2.1. Az átváltozás-történetek vizsgálatát Wilhelm Hauff (1802—1827) német író híres meséje: *A gólyakalifa* olvasásával kezdjük, amely a két fentebb említett típus kombinációjának tekinthető. Mivel az irodalomtanításnak ebben a szakaszában jóval több önállóan elvégzendő feladatot kapnak a tanu-

lók, a mesét az alábbi feladatsor alapján otthon dolgozzák föl. Megoldásaikat az órán természetesen megbeszéljük.

Feladatok:

Olvasd el a szöveggyűjteményben Hauff meséjét, majd válaszolj az alábbi kérdésekre:

1. Milyen szabályai vannak az át- és visszaváltozásnak a történetben?
2. Ismersz-e más mesékből másféle átváltozás-szertartásokat? Milyen tárgyakhoz, szavakhoz, tettekhez kötődik az át- és visszaváltozás itt és más történetekben?
3. Milyen hibát követnek el a szereplők, amiért bűnhődniük kell? Hibának tartod-e azt, amit elkövetnek? Jogos-e a büntetés?
4. Hogyan fogadják az emberek az új uralkodót, Mizrát és hogyan az újra megkerült kalifát?
5. Mi a szerepe a szerelmi szálnak a történetben? Elősegíti vagy hátráltatja a kalifa és a nagyvezír visszaváltozását?
6. Elfogadod-e azt az álláspontot, hogy a történet a kétféle átváltozás-modell kombinációja? Ha igen, bizonyítsd be! Ha nem, cáfold meg az állítást!

A mese földolgozása során olyan modellhez jutunk, amely a legtöbb hasonló történet esetében alkalmazható. Az átváltozás oka, indítéka a legtöbb esetben — csakúgy, mint itt — a kíváncsiság. Az át- és visszaváltozásnak azonban meghatározott szabályai vannak, a szereplő(k) valamilyen hibát követ(nek) el, ami késlelteti vagy megghiúsítja visszaváltozásukat stb. Ezt a modellt később a Karinthy- és a Krúdy-novella értelmezésekor is alkalmazzuk majd.

A Hauff-történet azért tekinthető a két modell kombinációjának, mert a hősök — a kalifa és a nagyvezír — ugyan saját akaratukból változnak gólyává, azonban akaratuk ellenére vall kudarcot visszaváltozási kísérletük. Ugyanez érvényes — mint látni fogjuk — a később vizsgálandó két mű esetében is.

2.2. A Hauff-mese alapján kidolgozott átváltozás-modellt először Karinthy Frigyes *Harun al Rasid utolsó kalandja* című novellájával vetjük össze. A történet színhelye szintén Bagdad, főhőse szintén kalifa. Nemcsak a magyar történelem alakjairól keletkezett olyan legenda, amely szerint az uralkodó szívesen vegyült el alattvalói között álruhában. Harun al Rasid (763—800) bagdadi kalifa is híres volt szerepjátékairól, legalábbis így tartja a legenda. Ez ihlette meg Karinthy Frigyest az uralkodó utolsó kalandjának megírására.

A novella sok szempontból hasonlatos az átváltozás-történetekhez, az átváltozás-modell legfontosabb elemei azonban *módosult* formában jelennek

meg benne. Alapvető eltérés, hogy hiányzik a *varázslat fantasztikus mozzanata*. Ennek következménye, hogy a főszereplő nem változik át a hagyományos módon — pl. állattá —, csak abban az értelemben, hogy más *szerepet*, ezzel együtt más külsőt, magatartást, szokásokat stb. vesz föl. Az átváltozás-modell legfontosabb elemeit a tankönyv alábbi táblázata tartalmazza. A hasonlóságok és eltérések számbavételéhez a Hauff-mese modellje alkalmazható.

Feladat:

A következő táblázatban az átváltozás-modell fontosabb elemeit tüntettük föl és ezekhez rendeltük hozzá *A gólyakalifa* megfelelő cselekménymozzanatait. Írd be a táblázat üres helyeire a *Harun al Rasid utolsó kalandja* megfelelő figuráit, cselekményelemeit!

A modell elemei	<i>A gólyakalifa</i> cselekménymozzanatai	<i>Harun al Rasid...</i> cselekménymozzanatai
1. indíték	kíváncsiság	
2. eszközök	por, varázsige	
3. hiba	nevetés	
4. következmény	a varázsige elfelejtése	
5. visszaváltozás feltétele	varázsige és meghajlás	

A táblázat természetesen többféleképpen is kitölthető. Megoldásaitokat hasonlítsátok össze és vitassátok meg az órán!

Az átváltozás indítéka ebben az esetben is a kíváncsiság, eszköze az álruha. Harun al Rasid a szerelem hatására belefeledkezik szerepébe, azonosul vele, hiszen a szerep sikereket hoz neki mind a komédiázás, mind a szerelem terén. Ebben az értelmezésben a szerepbe való belefeledkezés felel meg az átváltozás-modell *hibájának*. A szereppel való teljes azonosulás azonban veszélyes. (Ezt a veszélyt Harun al Rasid már az utolsó kaland előtt felismerte, a motívum már korábban felbukkan a történetben.)

A Karinthy-novellában az átváltozás, a szerepcserre megfordíthatatlan folyamatnak bizonyul. A szerepváltást nem sikerül meg nem történeté tenni, az átváltozás azonosulássá válik. Ebből a szempontból mindegy, hogy az egykori kalifa milyen konkrét foglalkozásokat űz. A lényeg az, hogy nem kalifa többé, hanem közember. A visszaváltozás tárgyi feltétele is szerepel a Karinthy-novellában (az otthon felejtett gyűrű). Ám ennek inkább csak dramaturgiai funkciója van (ti. az, hogy a kalifát ne is ismerhessék föl az örök). A visszaváltozás igazi akadálya *a közember szerepével való azonosulás*.

A személyiségben lakozó kettős én, a kíváncsiság és az örök nosztalgia más szerepek megélésére, álarcok viselésére veszélyeket rejt magában, az átváltozás visszafordíthatatlan folyamattá válhat Erre példa Krúdy Gyula soron következő novellája is.

2.3.1. Az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* szintén átváltozás-történet. A hasonlóságok számbavétele mellett azonban itt talán még több tanulsággal szolgálhat a modelltől való eltérés vizsgálata.

Az eddig elemzett vagy említett átváltozás-történetekben közös vonás, hogy az átváltozás vagy szerepcseré (szerepjáték) indítéka a kíváncsiság, s hogy a szerzők e motívum bemutatásával, elemzésével nem sokat törődtek: az átváltozás motivációja csak jelzésszerűen épült be a szövegbe. Ha ezeket a történeteket *problémamegoldásként* értelmezzük, arra a következtetésre juthatunk, hogy maga az átváltozás (szerepcseré) pusztán a probléma megoldásának (a cél elérésének) az eszköze, a konfliktus előkészítője, az eseménysor elindítója. A tetőpont (illetve fordulópont) a visszaváltozás bekövetkezése vagy be nem következése, a végkifejlet pedig — ennek megfelelően — az alaphelyzet (kiinduló állapot) visszaállítása (*A gólyakalifa*) vagy végleges megszűnése, az átváltozás visszafordíthatatlanná válása (*Harun al Rasid utolsó kalandja*).

Ha *állapotváltó*sként értelmezzük ezeket a történeteket, akkor a kiinduló állapot (eredeti szerep: SZ¹) és az átváltozás utáni állapot (felvett szerep: SZ²) szempontjából vizsgáljuk a záró állapotot, amely vagy az egyikkel, vagy a másikkal azonos, illetve ezek egyikének variációja. Az elbeszélés pillérei a különböző állapotok, illetve az ezeknek megfelelő szerepek:

SZ¹> SZ²> SZ¹
 illetve SZ¹> SZ²> SZ² (a, b, c...)

Az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* című elbeszélés témája maga az átváltozás folyamata: a kiinduló és a záró állapotot összekötő eseménysor az átváltozás lépéseit, mozzanatait követi nyomon. Az otthoni feloldozást segítő feladatsor a következő:

Feladatok:

1. Az elbeszélés bevezető részében (1—2. bekezdés) háromszor fogalmazódik meg az újságíró halálos ítélete. Keresd meg ezeket a szövegrészeket! Melyik kétértelmű és miért?
2. Hogyan jellemezhető az ezredes az alábbi szempontok alapján:
 - a) a) Mi jellemzi társadalmi helyzetét?
 - b) Mi az ezredes jellegzetes (természetes) környezete?

- c) Sorold föl kedvenc ételeit?
3. Az újságíróról ugyanezeket a jellemzőket (társadalmi helyzet, környezet, ételek) nem tudjuk megállapítani. Tudjuk azonban, mit gondol minderről az ezredes. Jellemezd az újságírót az ezredes szavaival (társadalmi helyzete, jellegzetes környezete, jellegzetes ételei, itala)!
 4. Készíts listát azokról az ételekről, amelyeket az ezredes a párbaj délutánján elfogyaszt megjelenésük sorrendjében:
 - 1)
 - 2)
 - 3)
 - 4)
 - 5)

Milyen tendencia érvényesül ebben a sorrendben?

5. Kikből tevődik össze az Arabs Szürke törzsközönsége?
 - a) Hogyan csoportosíthatók a vendégek foglalkozás szempontjából?
 - b) Hogyan csoportosíthatók fogyasztás szempontjából (kik, mit isznak általában?).
6. Mit iszik az ezredes? Miért furcsa ez?
7. Mi jellemzi az ezredes öltözékét? Szokásos ruháját hordja-e?
8. Kinek, minek vagy milyen embernek véli az ezredest
 - a) a hentesné,
 - b) a kocsmárosné,
 - c) János?
9. Felismeri-e valaki az ezredest? Ha igen, ki és vajon miért?
10. Az ezredes mindvégig olyan ételeket és italokat fogyaszt, amelyekről azt gondolja, ezek az újságíró jellegzetes ételei, italai. Mi az, ami nem illik bele ebbe a sorba?
11. Gyűjtsd össze azokat a kifejezéseket, amelyekkel az ezredes az újságírót illeti! Milyen vélekedést tükröznek ezek a szavak?
12. Körülbelül mennyi idő telik el aközött, hogy az ezredes belép a hentesüzletbe és hogy rágyújt a szivarra? .

2.3.2.1. Az elemzés során először az átváltozás folyamatát vizsgáljuk. Az elbeszélés nyilvánvalóan értelmezhető állapotváltozásként mint minden átváltozás-történet. Ebben az esetben a kiinduló állapot a párbaj két résztvevőjének jellemzőivel írható le. E jellemzők (megszokott környezet, ételek stb.) között jelentős távolság, társadalmi szintkülönbség van. A jellegzetes figurák (szereplők, helyszínek, tárgyak) szembeállíthatók egymással; az ezredes társadalmi helyzetét meghatározó figurák megfeleltethetők az újságíró társa-

dalmi helyzetét jellemző figuráknak. Ez a szembeállítás, megfeleltetés rendre meg is valósul az elbeszélésben, többnyire az ezredes tudatában, szavaiban.

Feladat:

Egészítsd ki a táblázatot a fenti értelemben. Mi minek felel meg az ezredes, illetve az újságíró világában? (Ne felejtsetd el ugyanakkor, hogy ez utóbbiról csak az ezredes elképzeléseit ismerjük, a valóságot nem!)

osztriga
.....	olcsó bor / sör
.....	veres terítékű asztal
Denise grófnő
.....	disznóhúsmaradék
ezüstitálca

A kiinduló állapot nemcsak a párbaj két résztvevőjének társadalmi helyzetével és az ebből fakadó jellemzőkkel írható le, hanem a két szereplőnek a párbajban megszabott *szerepkörével* is. Az elbeszélés első két bekezdésének megfogalmazásai alapján az újságíró a halálraítélt, az ezredes az ítéletvégrehajtó szerepkörét kapja a kaszinóbeli uraktól. A társadalmi helyzet és az ezzel járó állandósult szerep kiegészül a konkrét helyzet megszabta konkrét szerepekkel.

az ezredes

a Kaszinó-tag

az ítéletvégrehajtó

az újságíró

az éhenkórász

a halálraítélt

Az ezredes a párbaj előtt el akarja játszani az éhenkórász szerepét, hasonlítani akar lenézett ellenfeléhez, ki akarja próbálni annak életmódját. Ennek érdekében részben játékból, részben vezeklésből felcseréli a Kaszinó-tag szerepet az éhenkórász-szereppel. A szerepcsere lassan, fokozatosan megy végbe, eleinte tudattalanul, később egyre tudatosabban.

Feladatok:

1. Keress olyan szövegrészeket, melyek az átalakulás tudatossága szempontjából eltérnek egymástól! Segítségül megadunk négy szempontot:
 - a) ösztönös (nem tudatos) vonzódás
 - b) ösztönös (nem tudatos) utánzás,
 - c) tudatos (szándékos) utánzás,
 - d) tudatos (szándékos) azonosulás.

2. A fokozatos átalakulás során az ezredes olyan ételeket és italokat fogyaszt, amelyeneket feltételezése szerint az újságíró szokott. Egy esetben azonban ennél is többről van szó: a pohárka pálinkát a hírlapíró *helyett* fogyasztja el és a fiatalember el nem fogyasztott adagját is ő fizeti ki. Ebben a jelenetben egy sor különös dolog történik. Mik ezek?
 - a) Mi a különös a fiatalember öltözékében?
 - b) Mi a különös a fiatalember hangjában?
 - c) Mi a különös a fiatalembert fuvarozó kocsisban?
 - d) Mi történik a pálinkáspohárral itt és mi történik vele később?
3. A fiatalember megjelenését követő jelenetben háromszor szerepel a „halál” szó és egyszer az ennek szinonimájaként felfogható „más-világ”. Kikkel kapcsolatban szerepelnek ezek a szavak?
4. Tekinthető-e fordulópontnak ez a jelenet? Ha igen, miért?
5. Az ezredes magatartása nem csupán az azonosulás fokában és a tudatosság mértékében változik. Ezzel párhuzamosan és ebből következően egyre jobban belejön új szerepébe, egyre távolabb kerül eredeti szerepétől, egyre jobban érzi magát az álarc mögött. Figyeld meg, mi a különbség a hentesüzletbe és a kocsmába való betérés körülményei között! Hogyan kommentálja ezeket a mozzanatok az elbeszélő? Milyen tendenciát mutat és mit jelez előre az eltérés?
6. Keress olyan szövegrészeket, amelyek szerint az ezredesben időről időre fel-felbukkannak társadalmi helyzetének és eredeti szerepkörének jellemzői! Mi feledtetni el vele újra és újra ezeket az „emlékképeket”? Egy helyen a váltás különösen éles: az ezredes gasztronómiai értekezését a tenger „gyümölcssei”-ről — osztrigáról, polipról, ángolnáról — egy ezek közé semmiképpen sem illő „fogás” szakítja meg. Mi ez, és mit jelez az éles váltás?

Az ezredes egyre silányabb ételekre vágyik és egyre silányabbakat is kap (*friss tepertő, pörköltmaradék, szalámicsutka*). Eközben azonban nem csökken éhsége, és egyre jobban ízlenek neki az egyre rosszabb ételek. Nemcsak látszólag, külső szokásaiban utánozza a „tintafalót”, hanem belsőleg is azonosul vele: megtanulja élvezni azokat az örömeket, ételt-italt, amelyekkel — véleménye szerint — ellenfele él. Az utánzás így a „kófic” örömeinek átélése révén válik azonosulássá: az alacsonyabb életforma által kínált élvezetek elfogadása a szerepjátékot szerepcserévé, az utánzást azonosulássá változtatja.

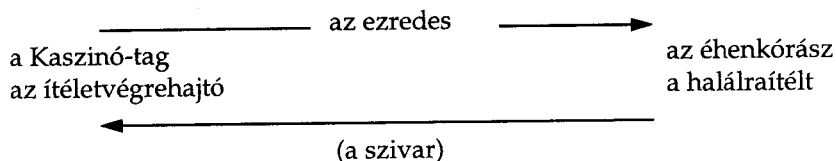
Feladat:

Az ezredes „elzüllésének” kezdőpontja a hentesüzletbe való betérés, a tepertő megvásárlása, végpontja pedig a szilvórium megrendelése és

elfogyasztása. Hogyan érzékelteti az elbeszélő, hogy az előbbi esetben az ezredes még nem érzi magáénak az új szerepét, az utóbbiban pedig már szinte automatikusan e szerepnek megfelelően cselekszik már-már akarata és belátása ellenére azonosul ezzel a szereppel?

2.3.2.2. Az Arabs Szürkénél lejátszódó eseménysor utolsó jelenete — még az ezredes jelenlétében — a szivarozás. Ez a jelenet minden mozzanatában különbözik az előzőektől. Az ezredes eddig azokat az ételeket-italokat fogyasztotta, amelyeket a kocsmá törzsközönsége, sőt, azokból is a maradékokat, most pedig rágyújt egy havanna szivarra. Az elbeszélő egy megjegyzése is jelzi, hogy a havanna nem illik bele az ezredes „menüjébe” („amilyen szivarra az Arabs Szürke fennállása óta nem gyújtottak rá ebben a helyiségben”). A kaszinó tagja eddig mindenben hasonlatos kívánt lenni ellenfeléhez. A szivar mintegy kijózanítja, rádöbbeneti balgaságára. Szivarozás közben már maga sem igazán érti, miért próbált meg azonosulni a tintafalóval. „Mily balga volt, hogy csak egy délutánra is el akarta felejteni rangját, társadalmi állását, baráti körét és megszokott életmódját, hogy 'leereszkedjen' egy ismeretlen emberhez, annak feltételezendő szokásaihoz, mintegy engesztelésül azért, hogy estére agyonlövi — megszabadítván őt a földi élet gyötrelmeitől.” A szivar füstjével az ezredes „míntha mindent el akarna egyszerre fújni, ami ezen a délutánon történt vele”. Igyekszik meg nem történné tenni a megtörténtekeket. A szerepek visszacserélésének, az átváltozás visszafordításának, a visszaváltozásnak az eszköze a havanna. Azáltal azonban, hogy korábban felcserélte a Kaszinó-tag szerepét az éhenkórász-szereppel, akarva-akaratlanul vállalta ennek összes következményét.

Az elbeszélés kiinduló állapotát elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy ez leírható a párbaj résztvevőinek szerepkörével. Az állapotváltozás ebből a szempontból a szerepcsere és az ezredes a szivarozással a kiinduló állapotot kívánná visszaállítani.

A jelenet utolsó mondata már egyértelműen utal arra, vajon sikeres volt-e ez a visszaállítási kísérlete. „A havanna valóban ízletes volt, mint az utolsó szivarhoz illik.” A cím egyik motívumának megismétlése — „utolsó szivar” — keretszerűen hat, jelezve, hogy itt a történet lényegében véget is ér (ezt egyébként az elbeszélő a következő bekezdés

elején ki is mondja). A csattanószerű befejezés — az ezredes halála — már itt nyilvánvaló: az „utolsó” jelző félreérthetetlenül utal erre. Az *Utolsó szivar...* olyan átváltozás-történet tehát, amelyben az eredeti állapot visszaállítására tett kísérlet kudarcot vall. Mivel az átváltozást szerepcsere helyettesíti, a visszaváltozás pedig nem sikerül, az ezredesnek az új szerepet kell végigjátszania. Az új szerep pedig az éhenkórász-halálraítélt szerepe.

Feladat:

Vizsgáld meg, milyen módosulásokkal érvényesül az átváltozás modell az elbeszélésben! Töltsd ki az alábbi táblázatot!

A modell elemei	<i>A gólyakalifa</i> cselekményelemei	<i>Utolsó szivar...</i> cselekményelemei
1. indíték	kíváncsiság	
2. eszközök	por, varázsige	
3. hiba	nevetés	
4. következmény	a varázsige elfelejtése	
5. visszaváltozás feltétele	meghajlás, varázsige	

2.3.2.3. A hátralévő szövegrész voltaképpen epilógusnak tekinthető, amelyben újra megjelenik az elbeszélés lényegesebb figuráinak és motívumainak egy része, összefoglalva az ezredes utolsó délutánjának történetét:

a klinikai szolgák	az új „perkelt”
a hullaszállító kocsisok	az erős pálinka
a fiákeres urak	a cifra szivarszalag.

Feladat:

Értelmezd ezeket a figurákat az alábbi szempontok alapján:

1. Melyik utal az ezredes „elzüllésére”?
2. Melyik utal a meg nem történtté tevés kísérletére?
3. Melyik utal az ezredes halálára?

(Egy-egy csoportba természetesen több figura is tartozhat és egy figura több csoportba is sorolható.)

Az előző pontban figurákat értelmeztünk, azt vizsgáltuk, milyen jelentést hordoznak ezek a történetben szó szerinti jelentésük mellett, illetve hogyan utalnak más figurákra vagy — azokkal összekapcsolódva valamilyen motívumra. Könnyen belátható, hogy a példaként kiemelt figurák — az epilógus „szereplői” — nem egyformák abból a szem-

pontból, hogy a többletjelentés hogyan kapcsolódik hozzájuk. A klinikai szolgákról és a hullaszállító kocsisokról mindenképpen a halál jut eszünkbe: ezeknek a figuráknak szó szerinti jelentése is kapcsolódik a halál fogalmához, függetlenül attól, hogy milyen elbeszélésben szerepelnek és mi a funkciójuk. A fiákeres urakról azonban általában nem jut eszünkbe a halál. Ebben az elbeszélésben viszont igen, hiszen az újságíró fuvározó fiákeres alakját az elbeszélő többszörösen is asszociatív kapcsolatba hozta a halállal (egy hasonlatban és egy rejtélyes, zárójeles megjegyzésben).

A halál-fogalom és a hullaszállító kocsisok közötti asszociatív kapcsolat állandó és a figurák tevékenységéből adódik, mondhatjuk úgy is, hogy ez a kapcsolat közvetlen. A halál fogalma és a fiákeresek közötti asszociatív kapcsolat ezzel szemben alkalmi (csak erre az elbeszélésre érvényes) és közvetett, metaforikus, nem következik a szereplők tevékenységéből, foglalkozásából. Van olyan figura is az elbeszélésben, amelyik többszörösen és többféleképpen kötődik a halál-motívumhoz. Ilyen például az ezredes által elfogyasztott sör:

- a) Szó szerinti értelemben veszélyt jelent az ezredes egészségére („a szívbillentyűi miatt egy katonaorvos eltiltotta neki a sörivást”).
- b) A sörből is a maradékot kapja az ezredes, csakúgy mint mindenből. Ez, hogy mindennek a végét, maradékát fogyasztja, már közvetetebb, asszociatív kapcsolatba hozható a halállal.
- c) A sör a klinikai szolgák itala, s így az ő közvetlen kapcsolatuk a halállal kedvenc italukra is áttevődik: a sör metaforikusan is összekapcsolódik a halál-motívummal.

Ezt a kapcsolatrendszeret tovább erősíti két mozzanat; egy lényegtelennek tűnő esemény (János „elrúgta a hordót, mintha arra az életben semmi szükség nem volna”) és egy, a cselekménytől látszólag elkanyarodó meditáció a sörről („Van valami rejtély a sör körül, amely rejtélyre voltaképpen sohasem jön rá emberfia”). Az előbbi esetben természetesen arról a hordóról van szó, amelyikből az *utolsó* korsó *maradék* sört csapolták az ezredes számára. A hordó képe így az ezredes figurájához társul az olvasó tudatában, s ez elindíthat egy újabb asszociációt: a „mintha arra az életben semmi szükség nem volna” szövegrész jelentése rávetülhet az ezredesre is. Az utóbbi — kissé szokatlan — meditáció hasonló módon működésbe hozhatja az olvasó fantáziáját. A furcsa kijelentés a sörről arra készítheti, hogy folytassa a töprengést: mi minden körül van valami rejtély, amire „sohasem jön rá emberfia”. Ez a gondolatsor — sok más egyéb mellett — elvezethet az elmúlás problémájához is.

Úgy tűnik, az egész elbeszélésre általánosan jellemző, hogy a figurákhoz a *betű szerinti jelentés* mellett *metaforikus többletjelentés* kapcsolódik.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szöveg minduntalan átvált a betű szerinti szintről a metaforikusra és megfordítva, méghozzá úgy, hogy a figurák a betű szerinti szinten is összekapcsolódnak (ez adja az elbeszélés tulajdonképpeni eseménysorát) és a metaforikus szinten is. Az epilógusszerű zárórész figurái így nem csupán az elbeszélés eseménysorát idézik föl, hanem — visszautalva az eseményekre és az eseményekben részt vevő figurákra — a metaforasort is:

A zárórész figurái	Az eseménysor figurái	Metaforikus jelentés
új „perkelt”	perkeltmaradék	„elzüllés” (halál)
klinikai szolgák	sör	halál
erős pálinka	a fiatalember az eltört pohár az ezredes bódultsága	szerepcsere (halál)
cifra szivarszalag	a havanna	meg nem történtté tevés kísérlete
hullaszállítók	„utolsó szivar”	a kísérlet kudarca az ezredes halála

Feladat:

A fenti elemzésből úgy tűnik, hogy az elbeszélés szinte minden figurája, apró eseménye, motívuma valamilyen kapcsolatban van az elmúlás fogalmával. Gyűjtsd össze az ilyen figurákat (eseményeket, motívumokat) és csoportosítsd őket az alábbiak szerint:

1. személyek,
2. tárgyak
3. ételek,
4. cselekvések,
5. kijelentések (beszéd; gondolat, írói kommentár),
6. nyelvtani eszközök,
7. stilisztikai eszközök,
8. egyéb.

A feladat megoldása után megfogalmazhatjuk, hogy a történet csattanója — az ezredes hal meg a párbajban — voltaképpen csak a *betű szerinti szinten* csattanó, bár a szivar jelzője már ezen a szinten is előreutal a befejezésre. A *metaforikus szinten* a történetnek nincsen csattanója: itt az elbeszélés folyamatában minden erre a befejezésre utal előre. A halálhír bejelentése, a hullaszállító kocsis szavai csak megerősítik azt, amit az olvasó már amúgy is tud.

2.3.3. A novella értelmezését két további feladat követi a tankönyvben. Az elsőben az elbeszélés különböző értelmezéseivel kapcsolatban kell a tanulóknak megfogalmazniuk álláspontjukat. Ez tehát a kritika kritikája. Ezután a téma másik földolgozásával, az ugyancsak Krúdytól való *A hírlapíró és a halál* című elbeszéléssel kell összevetniük az *Utolsó szivart* egyúttal értékelve, kritizálva is a két szöveget. Az első feladat a következő:

Feladat:

A Krúdy-elbeszélés három elemzéséből idézünk egy-egy részletet. Az idézetek elolvasása után emeld ki tételmondataikat, esetleg fogalmazd át őket röviden! Az így kapott tételmondatok közül válaszd ki azokat, amelyekkel nem értesz egyet és próbáld meg megcáfolni állításaikat! Ezután rendeztetek vitát az órán az értelmezésekről! (A szemelvények Kelemen Péter, Szegedy-Maszák Mihály és Baránszky Jób László írásaiból valók.)

A két novella összevetéséhez az alábbi szempontok nyújtanak segítséget:

1. Melyik novella (elbeszélés) cselekményesebb?
2. Melyik novellát tartod izgalmasabbnak?
3. Milyen hasonlóságok és eltérések mutatkoznak
 - a) a szerkezetben,
 - b) a figurákban,
 - c) a figurák bemutatásában,
 - d) a helyszínekben,
 - e) a motívumokban?
4. Melyik elbeszélés játszódik több helyszínen?
5. Melyik elbeszélés cselekménye egységesebb?
6. Jellemző-e a metaforizálódás *A hírlapíró és a halál* c. írásra is? Ha igen, milyen mértékben? Melyek a legfontosabb metaforák ebben a szövegben?
7. Átváltozás-történetként értelmezhető-e *A hírlapíró és a halál*? Ha igen, próbáld meg megfeleltetni egyes elemeit az átváltozás-modell elemeivel!
8. Melyik elbeszélésben váratlanabb a befejezés?
9. Melyik elbeszélésben következik szervezesebben a befejezés az előzményekből?
10. Az *Utolsó szivarban* mindkét párbajozó fél megjelenik — bár egyikük csak egy pillanatra és inkább csak sejthető, hogy ő az a bizonyos újságíró. *A hírlapíró és a halálban* nem: Melyiket tartod jobb írói megoldásnak? Véleményedre indokold!

11. A fenti válaszok alapján készíts rövid értekezést arról, melyik elbeszélést tartod jobbnak és miért! Az ellentétes véleményeket vitasátok meg az órán!

2.3.4. *A személyiség nyomában* — mint minden problémacentrikus modul — természetesen továbbépíthető, kiegészíthető más, hasonló problémát földolgozó művekkel. A kettős én kérdésköre kapcsán beemelhető az anyagba például a téma egyik alaptörténete, Robert Louis Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című írása vagy Babits regénye, *A gólyakalifa*, az átváltozástörténetek sorába fölvehető Franz Kafka remekműve, *Az átváltozás* vagy Virginia Woolf *Orlandója*. Az inkognitó-szerepcseré motívum a „klasszikus” példák mellett kitűnően tanulmányozható Rejtő Jenőnek a korosztályhoz amúgy is közelálló és a maga nemében szintén klasszikus, kitűnő inkognitótörténeteinek (*Piszkos Fred, a kapitány, A tizennégy karátos autó* stb.). Mindez természetesen a tanulócsoporthoz érdeklődésétől és felkészültségétől függ elsősorban.

Irodalom

- ALLPORT, G. W., *A személyiség alakulása*, Bp., 1985.
 ARATÓ László, PÁLA Károly, *Beavatás — Irodalom és szövegértelmezés*, Bp., 1995.
 Boccacciótól Salingerig. *Novellaértelmezések*, szerk. SZÁVAI János, Bp., [1987].
 CSEPELI György, *A szociálpszichológia vázlata*, Bp., 1985
 FORGAS, Joseph F., *A társas érintkezés pszichológiája*, Bp., 1989.
 GOFFMAN, Erving, *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Bp., 1981.
 HANKISS Ágnes, *Kötéltánc*, Bp., 1987.
 KON, I. Sz., *Énünk nyomában*, Bp., 1989.
 MÉREI Ferenc, *„...vett a füvektől édes illatot”, Bp., 1986*
A novellaelemzés új módszerei, szerk. HANKISS Elemér, Bp., 1971.
 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *„A regény, amint írja önmagát”, Bp., 1987.*